

MAGYAR NÉPRAJZ V. NÉPKÖLTÉSNET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A HŐSÉNEK MARADVÁNYAI NÉPKÖLTÉSZETÜNKBEN

A magyar hősepikáról azt tartja a tudomány, hogy szinte nyom nélkül vészett el. S valóban, írott formája nem maradt fenn, a történeti irodalomból pedig csak néhány homályos nyomát tudtuk kikövetkeztetni. Az eddigi kutatás többnyire csak ezekkel a nyomokkal foglalkozott (utoljára Voigt 1979a). A szájhagyományban viszont egyre több elemét tudta kimutatni az összehasonlító kutatás. Először *Az elcsalt menyecske* balladával kapcsolatban merült fel lehetőség ilyen kapcsolatokra. László Gyula (1944: 417–421) mutatott rá a Szent László-legenda képi ábrázolásai és egy szibériai aranyveret alapján a ballada fa alatti jelenetének keleti eredetére. Ennek nyomán néztem végig a szibériai hősénekhez hozzáférhető szövegeit, s találtam rá számos magyar folklórelem megfelelőire török-mongol (sőt vogul) hősénekben (Vargyas 1960a; 1960b; 1960c; 1961; 1963; 1980a). Az egyik párhuzamot, a *Háznépe védelmében elesett hős* (Kerekes Izsák) énekének kapcsolatát az Alpamüs-eposszal továbbfejlesztette Demény István Pál (1980); széles körű összehasonlító kutatása alapján Szentmihályi Imre korábbi (1958) eredményei is egy Zala megyei mondásra vonatkozólag új megvilágításba kerültek. Így balladában, mesében, mondában egyre több részletről derült ki, hogy párhuzamai vannak a belső-ázsiai vagy szibériai hősköltészetben. E párhuzamok között vannak olyanok, amelyekben nálunk csak elhomályosult nyomok jelentkeznek, de vannak meglepően részletes és egyértelmű egyezések is, amelyekben alig változott valami az egykori hősepikai tartalomtól. Kezdjük az ilyen elemek bemutatását mindjárt az egyik legmeghökkenőbb egyezéssel, mitikus hősök alvilágjárása és magyar mesék között (lásd Vargyas 1963).

A Minuszinszki-medencéből való az a nagy terjedelmű, helyenként igen nagy régiségeket őrző ének, amelyből első párhuzamunk származik (Schiefner 1899: XV. sz.). A hőst megöli egy szörny, és levágott fejét magával viszi az alvilágba. A hős húga utánamegy bátyja fejéért. Az alvilágban lát egy öregasszonyt, aki hét korsóba tejet töltöget, majd egy háromöles paripát homokos kopáron, fű és víz nélkül is kövéren, távolabb egy girhes gebét patak mellett térdig dús fűben; azután egy fél emberi testet, amely egy patak vizét eltorlaszolja, valamint egy egész holttestet, amelyen átzúdul a folyó víz.

Amint belép az alvilág urainak, az Irle kánoknak házába, tökéletes sötétben találja magát, ahol testetlen lények kezdik szagatni, mire félelmében nagyot kiált. Erre belép az első Irle kán, s a hősnő követi a szobákba, ahol különféle büntetéseket lát, az utolsóban pl. két házaspárt, az egyiket nagy takaró se takarta el eléggé, s egymásról ráncigálták le azt, a másik párt a kis takaró is szépen eltakarta. Ezután jut az összes Irle kánok elé, akik felelősségre vonják, hogy mert idejönni, ő meg azokat, amiért megölették

bátyját. Ekkor erőpróbákat kell elvégeznie, hogy hazaengedjék, ami meg is történik. Erre a kánok barátságossá válnak, megmutatják birodalmukat, és megmagyarázzák a jelképeket és büntetéseket, amit látott. A fél test és egész test csodája azt jelenti, hogy belátással a testi erejétől megfosztott ember is nagyra képes, enélkül testi erővel sem. A sovány és kövér ló azt példázza, hogy gondozás nélkül a dús legelő sem ér semmit, a jó gondozás pedig szűk viszonyok közt is csodát művel. A tejet töltögető asszony pedig életében vizet kevert a tejbe, azt kell neki szétválasztania. A házaspárok példája azt mutatja, hogy civakodás és önzés gazdagság közepette is szüregsre vezet, egyetértésben pedig a csekély vagyon is elégséges. Ezután a lány feljut a napvilágra és feltámasztja testvérét.

Másik variánsát Sz. N. Potanin közölte (1883: 181. sz.): egy többrészes, hosszú szójot vagy mongol hősenek a Jenyiszej, a Bejkem és Hakem összefolyásának vidékéről. Ennek a hőse azt a feladatot kapja apjától, hogy hozza el az alvilágból dédapja subáját. Le is jut Erlik kán jurtájához. Alig száll le lóváról, megragadják, vasláncra verik és belövik a jurtába. Magához térve egy ősz öreget lát maga előtt egy emelvényen ülve, aki kikérdezi, miért jött, hogy mert idejönni, ahonnan senki számára nincs visszaút. Elmondja, hogy apja parancsára jött dédapja subájáért. Az öreg elneveti magát: „A kán enélkül is itt lesz feleségstül, ezért nem kellett volna fiát ideküldeni!” Azután kikérdezi, mit látott az úton, s megmagyarázza, mindez mit jelent. A girhes kanca a jó takarmányon és vízen az irigy gazdagot jelenti, aki sem másnak, sem magának nem hajt hasznót, a kövér kanca a rossz takarmányon és vízen a szegényt jelenti, aki megelégszik azzal, amije van. „Visszatérve a felvilágra jelents ki mindent az embereknek, hogy ne mutassanak be áldozatot a gyermekek halálakor, csak a felnőttekért. S midőn hazaérsz, áldozd fel az először megellett barna kanca csikáját és fekete tehén borját.” Azután odaadja a kért subát, s lelkére köti, hogy atyja ne késsék feleségével együtt megjelenni a föld alatti birodalomban, cserébe a kikövetelt subáért. A hős teljesíti a rábízottakat. Apja feleségstül hamarosan meghal, mire ő lesz a kán.

Ugyancsak igen fejlett, hosszú epikus ének lehet az a változat is, aminek tartalmát Potanin Dörbödtől, mongoloktól közli (1883: 135. sz.). A hős sok kalandja után megházasodik, de sokáig gyermektelen marad. Az égictől kér fiút, amit azok meg is ígérnek, ha előbb „kiüríti a tizenyolc poklot”, vagyis megszabadítja onnan a lelkeket. Ez sikerül is neki, minthogy iszonyatos erejével rettegésbe hozza Erlik kánt és fiát. A hős ezután megkérdezi Erliket, melyek a fő bűnök és fő jótétemények, majd lóra ülve hazaindul Erlik fiának vezetésével. Útközben látnak egy fát, amelynek ágai meg voltak rakva gyermekekkel és madárákkal, akik csipogtak és sírtak. A fiú megmagyarázta, hogy ezek a háború idején meghalt gyermekek lelkei. A hős felküldi ezeket is az égbe, azután elválnak, s hazaérve újszülött fia várja otthon.

E történetek jellegzetes részeit pontos formában tartotta fenn néhány szövegünk. A *Möndölöcskék* címen ismert mesetípus ez, amely az európai mesecanyagban ismeretlen. Ebben három szegény fiú egymás után szolgálatba áll egy öregembernél, de csak a legkisebb teljesíti a feladatot: hogy menjen a bárányok (möndölöcskék) után, bármi történjék is. Egy folyóvízen mennek keresztül, ami lesorvasztja tagjairól a húst, a túlparton azonban a bárányok ráfújnak, hogy szebb lesz, mint volt. Ezután, Kriza János változata szerint: „... hát érnek egy rétet; de azon a réten ojan nagy fű van, hogy kászáni is lehetett vóna, mégis ott a márhák ojan soványok vótak, hogy a szél szinte elfűtta őket; onnen möntek a möndölöcskék egy más rétre, hát ott úgy nincs mit ögyenek a márhák-

nak mind a kopacz földön, mégis ojan kövérök, mind a gyurott háj; onnat möntek a möndölecskék egy nagy erdőbe, hát ott mindön fán ojan keserves sirás rivás vagyon hogy! Nőzi, nőzi, hogy miféle nagy sirás lehet az? hát mindön ágon egy-egy csoré verébfü vagyon, ott sírnak rinak. Onnat is tovább möntek möndögéltek a möndölecskék, míg egy nagy kerthöz juttak, hát kétfelől a kertön két kutya úgy marakodik, hogy a hob szakadva szakad a szájbó, még sem tuggyák egymást bántani. Tovább möntek a möndölecskék, míg egy nagy tóhoz értek, hát lássa, hogy egy asszonyembör a tóban egy kálánnyal valamit a vízbő' mind csak merőget, még sem tuggya soha kimerni" (Kriza J. 1911: II. 165–166). Végül egy gyönyörű kerthez értek. Otthon az öregember kérdezi, hol járt, mit látott, s megadja a magyarázatot: a szép síkság az ő tiszta ifjúsága, a folyó bűneit sodorta le, a ráfújó báránycák angyalok voltak. azok a márhák, kik a kövér fübe is soványok vótak, azt jelentik, hogy ezön a világon a fősvények nagy bőségbe vannak, de magoktól is sajná'ják az ételt; azok a más világon is nagy bőségbe lösznek, elég ételök, italok lössz, ősznek, isznak, de azé' mégis örökké éhök, szonnyak lösznek; azok a márhák, kik a kopacson is jól öttek, attól is jó kövérök vótak, azok azt jelentik, hogy a kik e világon a kicsiből is attak a szegénnek, a magok testököt sem sonyorgatták étlen, szonnyan, azok a más világon kicsi eledelből is jóező falatot ősznek, soha sem ehöznek, nem szonnyulnak meg; hogy az erdőn ojan keservesön sirtak a madárfiak, e ládd-e édös fiam, azt jelenti, hogy a mej anyák ezön a világon nem köröszötetik meg gyermeköiköt, hanem úgy étemtetetik, a más világon azok örökké sírnak, rinak; hogy két kutya egy kertön átal úgy marakodott, ez azt jelenti, hogy a kik ezön a világon az atyafiak közül úgy virrognak, pöllekednek a jószág fölött, a más világon is örökké veszekődnék, de soha észre nem férhetnek; hogy egy tóba egy asszonyembör ojan erőssen halászott valamit egy kálánnyal, mégsem tutta kifogni, ez azt jelenti, hogy a ki ezön a világon a téjbe vizet tö't, s úgy aggya é másnak, az a másvilágon fojvást egy tóba lössz, s ott egy kálánnyal örökké hálász, hogy valahogy a víz közül válaszsza ki a tejet, de soha nem tuggya" (Kriza J. 1911: II. 167–168). S a kert a mennyország (tehát a másvilág).

Ez a mese több változatban ismeretes. Hétfalusi csángóknál malacokat kell pásztorolni. Itt is látják a kövér- és sovány ökröket, valamint a kertben egymással verekedő kutyákat. S itt is megkapja a fiú a magyarázatot: az ökrök példája azt teszi, fiam: a mely gazda az ő keresményével megelégszik, és marháját az ő igaz tulajdonából táplálja, azt az Isten is megáldja ... Amely gazda a máséből akarja hizlalni a marháját, ... hát annál soványabbak, mert az olyan átkozott jószág nem használ senki marhájának...", s a kutyák azt példázzák, hogy amely emberek ezen a világon összeszólalkozva haragudnak és a végórán is meg nem bocsátanak egymásnak, a másvilágon is ilyen zavarban vannak ...", s a ház itt is a mennyország.

Hont megyéből Ipolyi Arnold kivonatolt följegyzéséből (MNGy XIII. 172–177) ismerjük a történetet. A kövér és sovány tehének példáját az öreg, aki „az Istenke”, azzal magyarázza, hogy a sovány legelön kövér tehének: jótékonyaság; a kövér legelön a soványak: fősvénység. Homokon kövér bárányokat lát a fiú, nagy füben pedig soványakat egy bánfai, baranyai mesében, valamint küzdő kígyót és kutyát (Sarkadon, Köröstárkányban; egy göcseji és egy másik baranyai mesében viszont már csak a kerettörténet maradt fenn, a példák kimaradtak).

Van azonban egy másik szöveg Szolnok-Doboka megyéből (Nyr 1887: 377–380), ami ismét más részletekkel gazdagítja a szibériai alvilágjárások magyar párhuzamait. Itt a

király követeli fiától, hogy hozza el harminc éve meghalt anyja jegygyűrűjét. A királyfit az útra „vassógora” kíséri el – tehát egy természetfeletti lény. Itt is látja a fiú a „tilalmasban” sovány, ugaron kövér tehenet, s hogy ökörszem nagyságú madár alatt a szikla leszakad, a fal letörik, liba nagyságú alatt pedig még a fű sem hajlik meg. (Ez utóbbinak magyarázatával adós maradt a mesélő, a tehenek példáját azzal magyarázta, hogy valaki a szegénynek ajándékozta és megbánta, illetve nem bánta meg.) A halott anya átadja a gyűrűt, és megjósolja férje közeli halálát. Végül a „vassógör” utasítja a fiút, hogy apja vessen a földjébe törökbúzákat, hogy reggelre új puliszkát ehessen, egy kesej tehenét folyassa be, hogy reggelre legyen új tej, mert az isten jön el hozzá ebédre (vagyis mutasson be áldozatot). Mindez nem történhetik meg, s a vassógör erre elpusztítja a királyt.

Példáinkban minden idézett eleme előkerül a szibériai alvilágjárásoknak. Általános a sovány és kövér jószág példája, a magyarázatok közt a fősvény gazdag és a szegény ellentétével. A civakodó házaspárt a marakodó kutyákkal jelzett atyafiak helyettesítik, a féltestű és egész testű ember csodáját a súlyos és könnyű testű madárral. Teljesen egyező a tejmeregető asszony jelenete és az elhalt gyermekek lelke madáralakban a fán. Nálunk is előkerül az elhalt szülő tulajdonának elhozása a túlvilágról, amit az apa tűz ki feladatul a hősnek, s ezért történik a „pokoljárás”. Itt is megvan a jóslás, az áldozat megrendelése és az apa halála. Mindez természetesen a mese szelleme és a keresztény hit szerint alakított keretbe ágyazva.

Kéziratom lezárása és lektorálása után jutott tudomásomra Istvánovits Márton szíveségéből, hogy a tárgyalt jelenetek egy része jelen van a kaukázusi hagyományban is. A Nart-eposzban a hős ugyanúgy bejárja a holtak birodalmát, mint az altaji énekekben, s a látott jelképekben is felismerhetők az altaji és magyar párhuzamok vonásai. Legközelebb áll hozzájuk a civakodó házaspár példája! Itt is megférnek kis nyúlőr alatt, a nagy ökörbőrt rángatják egymásról. Ez viszont a magyartól van távol mindkét vidéken. A dús és sovány legelőn levő jószágból itt már csak egyetlen ökör maradt, amely dús mezőn bajuszt rágszál. De az ok itt is a fősvénység. A tejmeregető asszonyt malom alatt sajtot készítő nő képviseli, aki szintén csalásért bűnhődik. A többi látvány már nincs kapcsolatban a fentiekkel. A magyarázatot az ősök szellemei adják meg a hősnek (Narti 1959: 262–266).

Az elterjedés területe tehát kiterjed a Kaukázus környékére is, de a sokféle pontos egyezés mégis az altaji (török–mongol) hősénekekhez kapcsolja a magyar szövegeket.

Egy másik, már halványabb párhuzamban viszont a magyar elem még teljesen hősepi-kai minőségben maradt fenn, még ha általában a balladák közé sorolták is (mint magam is legutóbb, 1976-ban). Ez a történet a Kerekes Izsákról és Veres Jósikáról szóló ének (Vargyas 1976: II. 34. típus, 86–87. sz.).

Hallottad-e hírét a híres Szebennek,
A híres Szebennek s a híres Mohának,
A Mohában lakó Kerekes Péternek,
S Kerekes Izsáknak, ő felnőtt fiának?

- 5 Ez egyszer ittason ment az istállóba,
Ott is lefeküvék a lovak jászlyába.
Egyszer csak kimene az ő édesapja
A tornácba, s lenéz onnan a határra.
Hát bizony jöddögel nagy fekete sereg,

- 10 Úgy látszik messzünnen, mint a setét felleg,
Nem tudják, miféle, kuruc-e vagy labanc,
De mégis gondolják: a szebeni rácok.
Ekkor csak lemene Izsák édesapja
A lovak jászlyához s ilyen szókkal mondja:
- 15 Kelj fel fiam, kelj fel, jó Kerekes Izsák!
Mert bizony jöddögel nagy fekete sereg,
Úgy látszik messzünnen, mint a setét felleg,
Nem tudjuk, miféle, kuruc-e vagy labanc,
De mégis gondoljuk: a szebeni rácok.
- 20 Ekkor megfordula az első álmából,
De mégsem kele fel a lovak jászlyából.
Másodszor kimenc az ő édesanyja,
S ilyen szókkal költi igen hamarjába:
Kelj fel, fiam, kelj fel, jó Kerekes Izsák!
- 25 Mert bizony jöddögel nagy fekete sereg,
Úgy látszik messzünnen, mint a setét felleg,
Nem tudjuk, miféle, kuruc-e vagy labanc,
De mégis gondoljuk: a szebeni rácok!
Ekkor megfordula második álmából,
- 30 De mégsem kele fel a lovak jászlyából.
Harmadszor kimenc szép gyönyörű mátka
A tornácba, s mindjárt lenéz a határra.
Hát jö az ellenség igen hamarjába,
És leszalada ő a lovak jászlyához,
- 35 És így kezd beszélni a kedves urához:
Kelj fel, szivem, kelj fel – itt van az ellenség!
Nem tudjuk, miféle, kuruc-e vagy labanc,
De mégis gondoljuk: a szebeni rácok!
És ekkor felugrék jó Kerekes Izsák,
- 40 Igen hamarjába a lovát kihozák,
Felköté a kardját mindjárt oldalára,
S felfordula szépen jó barna lovára,
És visszatekinte, s ilyen szókkal beszélt:
Kiontatom vérem apámért, anyámért,
- 45 Megöletem magam szép gyűrűs mátkámért,
Meghalok én még ma magyar nemzetemért!
E szók után lovát sarkantyúba kapja,
S az ellenség felé nagy bátran ugratja:
Hát, jönek a rácok, ő meg elöttök van,
- 50 Kard-emelve vágtat, igen iszonyúan.
Add meg magad, add meg, jó Kerekes Izsák!
(A rácok előre neki azt kiáltják)
Látjuk, hogy vitéz vagy, de csak egyedül vagy,
A reménység téged most mindjára itthagya,
Akármint mesterkedj, a mi kezünkbe vagy!

- 55 Mit adok rajtatok, ha egyedül vagyok!
Kard nem jár meg engem, akár mint vágjatok!
Mond Kerekes Izsák, s vagdal jobbra-balra,
Hullatja a rácot a kardja egymásra.
Egy eleméntébe gyalogösvényt vága,
60 És visszajöttébe szekérutat nyita,
De ekkor megbotlék a lovának lába,
Ő meg a lováról a földre borúla.
Jó Kerekes Izsák így járt a lovával,
A rácok pediglen karddal és dárdával
65 Vágják-ölik őtet, s mindaddig göbödik,
Amig egyet sem rug, s nem is vergőlődik.
Igy pusztították el Kerekes Izsákot,
Aki a kardjával levága sok rácot.

(Székelyföld, Kriza J. gy.; MNGy III. 2. sz.)

A másik szöveg valamivel rövidebb:

- Hallottad-é hírt a Kis Cserepésnek,
A Kis Cserepésnek és Szent Margitának,
Szent Margitán lakó juhász Vörös Pálnak
És az ő fijának, Vörös Jósának?
5 Aki a Koponyán hét hajnalig ivott,
Hét álló nap táncolt, hét bárányt megévétt,
És egy álló hétig rejtőzött, aludott.
Ettől az ereji hét emberre rugott.
Hét emberre rugott altában ereje,
10 Hetvenhétre mikor rejtekiből ébrett,
Hét szív bátorsága az mind az övé vót;
Ílő Vörös Jóska alutt, mint a meghótt.
Kötötte az apja, kejj fél fijam, Jóska,
Szél fú az Intárul, nagy fekete félleg.
15 Kerüli a nyáját tengér csikasz fíreg,
Valami ellenség, tatár vagy affíle.
Felsérkent oszt Jóska e szók hallatára,
Hanem nekifordult még nagyobb alvásra,
Még nagyobb rejtésre, még nagyobb húnására,
20 Fél nem kellett apja sémme hívására.
Akkor ment az annya, szülő idős annya,
Néki az elgyövő nagy bajt hogy elmondja;
Kötötte e szókkal: kejj fél fijam, jóska,
De csak félig kelt fel, visszaesett alva.
25 Ment osztán a párja, a jegyes mátkája;
Szél fú az intárul, nagy fekete félleg,
Valami ellenség, tatár vagy affíle,
Kerüli a nyáját tenger csikasz fíreg.

- Kedvese szavára, a baj hallatára
 30 Jóska fél is ugrott nyomban a lovára.
 Kardját felemelve, fennén fohászkodva
 Szaladt rá a pogány temérdek hadára.
 Hej aki Isten vagy, lássad most vigémet!
 Mēghalok hazámir, szerelmes mátkámir,
 35 Magyar nemzetemir, apámir, anyámir,
 Tiszta jó nevemir, az én Krisztusomir.
 Ij szavakat szólla, ösvint vág mēntibe,
 Szekérutat nyitott visszagyövisibe.
 Hanem akkor a lú kibukott alólla,
 40 Szívit dárda járta, fejit tatár nyila.
 Meghótt a hazájir, úgy ahogy azt mondta:
 Apjájir, anyjájir, magyar nemzetünkir,
 Hitēs mátkájájir, a mi Krisztusunkir,
 Ide van temetve a Vērēs halomba.

(Nagyiván, Heves m. K. Kovács L. gy. 1951;
 Vargyas 1960c: 511–512)

Az utóbbi szövegről Katona Imre azt állította, hogy hamisítvány, mivel „utánaérdek-lődött”, s Nagyivánban nem ismerik az adatközlőt. Ez az állítás azonban tévesnek bizonyult, minthogy Szentmihályi Imre levélbeli érdeklődésére a nagyiványi tanácstól pontos felvilágosítást kapott a gyűjtő által megadott, akkor 93 éves férfira vonatkozóan.

A második szövegben világosabb az „alvás” motívuma: az nem valami véletlen „ittasság” következménye, hanem mágikus jelentőségű; ugyanakkor a hős erejének túlzására is szolgál az emberi mértéken felüli evés-ivás. Így van ez a legterjedelmesebb közép-ázsiai eposzokban is, a Dzsoloi kánról vagy Alpamüsről szóló énekekben. A karkirgiz hős emberfeletti erejét is ezzel jellemzik, s az eposz is avval kezdődik, hogy a kán ittasan fekszik sátrában, mikor ellenség támadja meg és öldösi népét. Felesége három napon át hiába költögeti. Végre karddal szívébe szúr. Erre mint légycsípésre felébred, legyőzi az ellenséget, majd hosszú kalandorozat következik, melynek során nem hal ugyan meg, de ellenségei mély verembe dobják, ahonnan csodás módon, madárral küldött üzenet útján vagy tántoslova segítségével menekül meg. (Vogul megfelelőiben meghal, és előre megjósolja saját halálát.)

Az ének elején jelentkező álom motívumát széles körű összehasonlítás alapján magyarázta Demény István Pál (1980), s a legarchaikusabb szibériai szövegek alapján megállapította, hogy az a világmindenség harmonikus voltát, nyugalma jelenti, s ezt a nyugodt, békés állapotot bontja meg a bonyodalom; a hős tevékenysége pedig a harmonikus világrend helyreállítását szolgálja. (Ezért sokszor a hős kalandjai végeztével újra elalszik.) Az alvásnak valószínűleg legősibb formája a világfa alatti alvás, ezért gyakran fa alatt alvó hőssel indul a cselekmény (mint látni fogjuk a zalai eredetmondában, valamint másodlagosan *Az elcsalt menyecske* balladában). A közeledő ellenség bejelentése nagyon hasonló fogalmazásban történik néhány hasonló tartalmú vogul epikus énekekben (Vargyas 1976: II. 341–342), pl. „Az ifjabb fejedelmhős felesége kijött, visszament s szól: úgy látszik, valamiféle had jön felénk, valamiféle vendégség jön felénk. Mint valami csúcsa-levágott erdőfok, úgy mozog előre.”

Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy bár késői epikai vonások és fogalmazási részletek is megjelennek a két változat szövegében, főleg a Kerekes Izsákról szóló változatban, alapvonásaiban a hősnékek egyik legarchaikusabb típusát tartotta fenn ez a két, egymástól távoli területen fennmaradt szövegünk. S bár a balladák közt tartottuk számon, tulajdonképpen egyetlen, máig hősnéekformában fennmaradt szövegünk.

Ugyancsak egész terjedelmében hősi epikát tartott fenn az *Égitest-szabadító* mesénk, méghozzá a hősnékek egyik, szintén igen archaikus formáját, amely a teremtésben részt vevő „isten segítőtársa” (demiurgosz) tevékenységét alakította át – a belső-ázsiai mongolok és altaji törökök epikájában – hősnékké (Vargyas 1977: 112–113). A mese Európában ismeretlen. Az idetartozó mesék kezdőképe egyik-másik szövegben még világosan elárulja, hogy nem elrablott égitestek visszaszerzéséről volt szó eredetileg, hanem az emberiség számára történő első megszerzésükről. „A kirá országába setéccsög tanyázott, nem vót ott se nap, se hód se csillag. Gyertyáná vettek, gyertyáná szántottak, meg gyertyáná arattak is. A nap tizenkétfejű, a hód kilencfejű, a csillag meg hétfejű sárkányná vót” (MNGy IX. 60). Egy másik mesében: „Volt egy országnak egy fővárosa, melyben se nap, se hold, se a csillagok nem sütöttek. A király kihirdette, hogy amelyik fel tudja hozni a napot, a holdat és a csillagokat, azt fizet, amit kíván” (MNGy X. 182). Több változat viszont már úgy adja elő a motívumot, hogy a sárkányok elrabolták az országból az égitesteket, s vissza kell szerezni. Ez a fejlődés szabályszerű, mint Meletyinszkij (1963: 25) megállapítja a paleo-szibériai népek, északnyugat-amerikai indiánok, ausztráliai és melanéziai népek kultúrhéroszmondáinak áttekintésében: „Ez az »ellopás« (az őstulajdonostól az emberiség számára)... fokozatosan alakul át valaminek a visszaszerzésévé, ami eredetileg emberi tulajdon volt.” Mesénkben három testvér indul el a mese törvényei szerint, de tulajdonképp csak a legkisebb cselekszik, a másik kettő azalatt alszik. Hidnál találkozik a sárkányokkal, akik lovon érkeznek, s vagy lovuk oldalán, vagy a nyeregre felakasztva hozzák az égitesteket, vagy a sügyellő heveder alatt, néha pedig a ló homlokán. Amint a hős megöli őket, az égitestek fölszállnak az égre, és a város fokozatosan megvilágosodik. (Szerepel még egy mitikus kovács, aki megmenti a testvéreket a sárkányok anyjának üldözésétől.) Világosan látszik még a mítoszmag, amin a mesés világkép és cselekményfölpépítés alig változtatott.

Potanin (1883: 379) mongol hősnékeiben Tung Karattü kán kalandsorozat végén elnyeri a neki rendelt feleséget, de isten-apósától nem kap hozományt, ezért ellopja tőle a Napot és a Holdat; az előbbi keblébe dugja, az utóbbit tompora mögé akasztja a nyeregre és ellovagol. „Ezért süt most Nap és Hold a földön az embereknek, de Terjkánnál örökös a sötétség.” Ez a mondat kétségtelenül kultúrhéroszra utal, s ezt az is megerősíti, hogy isten-apósához menet állatokkal találkozik, amelyeket lenyilaz, s azok „csodás nagyságúból mai nagyságúvá” válnak. Világos, hogy egyes állatfajták „megszerzéséről” – teremtéséről – van szó itt is. Radloff hősnéke (1866–1904: I. VII. sz.) pedig az aranyos mellű, ezüstös hátú hősről szól, aki ellopja a Napot és Holdat; amazzt lova füléhez köti, emezt a farkához. Tehát mindkét szövegben ugyanúgy hordozzák a kultúrhéroszok az égitesteket, mint mesénkben az elrabló vagy néha eredeti tulajdonos sárkányok, szörnnyek.

Az elégetett házasságtörő balladánk egy valószínűleg francia eredetű spanyol–portugál ballada részeit szintén hősnékvázsalvasztotta össze. Itt a legbiztosabb fogódzónk az a jelenet, amit a Seprődi gyűjtötte változat őrzött meg, s amit érdemes szó szerint idézni (Vargyas 1976: II. 1. típus, 2. sz.):

7. – Mit eszünk, feleség? Mit eszünk feleség?

– Az nagy ablakba van borsos malac-hús is...

8. – Nem kell nékem, nem kell senki maradékja,

Csak a nagy ládából dió és mogoró!

9. – Lelkem, jámbor uram – konyhán forgolódtam,

Elvesztém, elvesztém a nagy láda kócsát...

10. Nem várhatta vége-hosszát; bérugá a láda ódalát –

Kifordul Barcsai, kifordul Barcsai.

11. Az haját megfogá, az küszöbre húzá

Az küszöbre húzá, nyakát kettévágá. –

Mongol énekekben (Potanin 1883: 117. sz.; Verbickij 1893: 151) a hős anyja és nővére idegen vitézzel szövetkezik össze. Különböző ürüggyel elküldik hazulról, hogy elpusztuljon, de táltoslova figyelmezteti az asszonyok tervére, s megverekszik ellenfelével. Nem képes legyőzni, s az asszonyok elrejtik védencüket a családi ládában. Egyszer a hős vadászatról hazatérve enni kíván, s kéri apja csészéjét. (Ez a csészékérés közhelyszerűen fordul elő több éneken.) „Ott van apád ládájában”, mondják az asszonyok. Kinyitja a ládát, s kipattan belőle ellenfele – s ezúttal az győz. De a hőst táltoslova életre kelti; új harcban megöli ellenfelét, és választást enged az asszonyoknak: vagy 80 árkot telehorának trágyával, vagy megfejnek 80 kancát. Az utóbbit választják, s a vad kancák összetapossák őket.

Az ételkerési jelenet a ládából előkerülő ellenféllel olyan sajátos részlet, ami nem lehet véletlen előfordulás két távoli helyen, ennyire egyformán. S ennek az összefüggésnek a fényében a ballada és a két hősének közti több más egyezés is jelentőséget kap: a férj elküldése hazulról valami ürüggyel, a gyermek, illetve táltosló figyelmeztetésére visszaforduló férj, a halálnevek közti választás, ami mindkét helyen megtévesztő: az asszony(ok) a legkönnyebbnek látszót választják, s az lesz a legkínosabb halál. Mindezek az elemek nincsenek meg a nyugati balladában (ott más elemek egyeznek balladánkkal).

Elmosódott az egyezés a keleti hősénekekkel egy másik balladánkban, *A szívtelen anyában* (Vargyas 1976: II. 4. típus, 13–14. sz.; Potanin 1883: 59., 109. sz.; Verbickij 1893: 140). Az ellenség elől menekülő asszony története, aki félelmében gyermekét vagy gyermekeit hagyja el kincsesládája helyett, s a gyermeket farkasok veszik oltalmukba, hogy az anya szívtelenségét ezzel az ellentéttel még jobban kiemeljék és elítéljék, távoli hasonlatosságot árul el mongol énekekkel. Ott a kán lánya gyereket vár. A kán attól tart, hogy születendő unokája majd életére fog törni, ezért lányát börtönbe vetteti, hogy szülése után elpusztíthassa a gyermeket. Lánya ikreket szül, sikerül kicsempésznie őket a börtönből, és kitéteti őket az erdőbe. Ott hét farkas veszi gondjaiba a csecsemőket, és fel is neveli. Nagyapjuk közben tudomást szerez erről, katonákat küld ki a gyermekekért, de a farkasok felfalják a harcosok lovaikat, s azoknak dolgavégezetlenül kell hazatérniük.

Az előtörténet nincs meg természetesen a balladában, de megvan egy mesében, amely Európában ismeretlen (Merényi 1861: I. 81–82). Egy király álmot lát, hogy lánya fiaikat fog szülni, akik megdöntik nagyapjuk uralmát. Ezért egy irdatlan nagy vasházat épített

a legmagasabb hegy tetején, s oda bezáratja lányát, hogy férfit ne ismerhessen. A lány a földből fölfakadó forrástól teherbe esik és ikreket szül. (Ezért lesz nevük Vizi Péter és Pál.) Hétéves korukban szétöntik a vasház oldalát, és elmennek szerencsét próbálni. (Innen kezdve más, ismert európai mesével folytatódik a történet.) Egy másik mongol énekben megvan az ellenség elől való menekülés a gyermekkel. Egy öreg hőst és feleségét idegen vitéz haddal fenyegeti. Újszülött gyermeküket elrejtik („elhagyják”) az erdőben, azután elhajtják őket népükkel, jószágukkal együtt. Egy öreg pásztor házaspár találja meg és neveli föl a csecsemőt. De jönnek itt is a farkasok, és követelik a gyermeket. Az öregek nem akarják kiadni, de a fiú meghallja, miről van szó, maga megy ki a farkasok közé – és itt az eltérés: elpusztítja őket. Itt tehát ellenségesen jelennek meg a farkasok, de a történet eleje egyezik balladánk elejével. Nyilván több változatban élhetett a farkasok közé kerülő gyermek története, amit a magyarok lélektani balladává alakítottak át. S ha az egyezés itt homályosabb, erősíti, hogy balladánkat a magyarokon kívül más nép nem ismeri. A meseváz tehát itt szintén áttetszik az átalakítás után is, egy jellemző részletével együtt.

Még egy szövegünk van, amely teljes egészében hősnék-mesevázat tartott fenn, de az már nem a szájhagyományból ismeretes, hanem részben írásból, részben képi ábrázolásból: a Szent László-legenda részlete a kerlési csatáról. Minthogy ennek az „irodalmi-művészeti” hagyománynak az eredetére is csak az összehasonlító folklór ad útbaigazítást, itt kell tárgyalnunk (lásd Vargyas 1980a).

A legenda vonatkozó részlete magyar fordításban így hangzik: „Egyszer csak meglátja a legszentebb László herceg, hogy egy pogány egy szép magyar lányt hurcol a lován. Azt gondolta tehát Szent László herceg, hogy az a váradi püspök lánya, és ámbár nehéz sebben volt, mégis nagy hamar üldözőbe vette lova hátán, amelyet Szögnek nevezett. Midőn pedig utolérte, hogy lándzsájával leszúrja, képtelen volt rá, mivel sem az ő lova nem vágatott gyorsabban, sem amazé nem maradt vissza semmit sem, hanem mintegy kartávolság maradt a lándzsa és a kun háta között. Rákiáltott tehát Szent László herceg a lányra és mondá: »Szép hugom, ragadd meg a kunt övénel fogva, és vesd le a földre!« Az meg is tette. Midőn a földön hevert, Szent László herceg távolról lándzsát akart belé vetni, hogy végezzen vele. De a lány nagyon könyörgött neki, hogy ne ölje meg, hanem bocsássa szabadon. Ebből is kitetszik, hogy nincsen hűség az asszonyokban, mert bizonyára fajtalan szerelemből akarta megszabadítani. A szent herceg pedig hosszan küzdött a kunnal és elvágva inát, megölte. De az a lány nem a püspök lánya volt” (Vargyas 1980a: 15).

A Szögnek (tehát szökésbarnának) nevezett ló máris belső-ázsiai hősekekre emlékeztet: ott szinte kötelező a hősnék csodás képességű lóval bírnia, amelynek neve és színe mindig meg van külön említve. Ha pedig a szöveg nyilvánvaló ellentmondásait elemezzük, kiderül, hogy itt két, fegyverrel nem sebezhető mitikus hős birkózásával van dolgunk, amit mellel a képek ábrázolnak is; először nyilaznak vagy lándzsával szúrnak egymás felé, azután leszállnak a lóról és birkóznak. Hogy itt sem árthat a fegyver a hősnék, a szöveg erőltetett magyarázata is elárulja; mikor utolérte, nem éri annyira utol, hogy lándzsájával elérje, „képtelen rá”, hogy leszúrja. Hogy a két „lovag” lekerül a földre, azt itt a lány segítségével magyarázza a szöveg, aki László kérésére lerántja a kunt a földre. De végre a „hosszú küszködés” is csak bevallja a birkózást, miután ismét „nem tudja leszúrni”, most a lány könyörgésére, aki viszont előbb nyugodtan lerántotta elrablóját a földre, hogy László megölhesse! S a végén mégis elvágja az ellenfél horgas-

inát – nyilván, ahol egyedül volt sebezhető –, ahogy a képeken a lány teszi meg a szent eldobott csatabárdjával, és amint táltosaink történeteiben teszik ártalmatlanná az ellenséges táltost. Ha tehát ezt mind tekintetbe vesszük, akkor ismét egy Potanin által följegyzett, Altaj vidéki mongol énekekben találunk párhuzamot. A hős harcol ellenségeivel, alvilági szörnyekkel. Eközben feje fölött elrepül egy leányzó kakukkmadár képében, és odakiáltja: „Egy hős üldöz, ments meg, különben nem látsz soha többé.” Erre a vitéz gyorsan végez a két alvilági szörnyel, lóra pattan (mert csak birkózhatott velük!), utánaered az üldözőnek. Amint beéri, birkózni kezd vele. Végül fölemeli magasan az erdő fölé, és lesújtja. (Csak így lehetett megölni!) Azután lovára ülteti a leányt és hazalovagol vele (Potanin 1883: 173. sz.).

A kivonatos elbeszélésben itt nem említik, hogy a győzelem után a lány fejében keresett volna a hősnek, mint ahogy a legenda képi ábrázolásai előadják. Ez a vonás (tulajdonképpen tetvezés) azonban számos belső-ázsiai mitikus hősénekekben szerepel, méghozzá vagy a hőssel magával, vagy annak alvilági szörny-ellenfelével, akárcsak a László-legenda ábrázolásaiban, ahol egyszer a kun vitézzel kapcsolatban jelenik meg ez a motívum a harc előtt, többnyire azonban Szent Lászlóval a harc után.

Ez a motívum, amit László Gyula (1944: 416–421) a *Molnár Anna* fa alatti jelenetével is kapcsolatba hozott, egy szibériai aranyvereten szintén megjelenik, ahol is a kilencágú világfa alatt ábrázolták (amelyre ugyanúgy fel van akasztva a vitéz nyíltartó puzdrája, mint ahogy Szent László fegyverzetének egyes darabjai is a fára akasztva láthatók a templomi falfestményeken). A ballada is a burkusfa alatt beszéli el a fejbenkeresés-jelenetet. Ez a fejbenkeresés, mint azt *Az elcsalt menyecske* balladával kapcsolatban részletesen kifejtettem (Vargyas 1976: II. 60–62), a legmitikusabb Altaj-Szaján vidéki hősénekek egyik döntő jelenete, amely többnyire a világfa tövében vagy a világfa töve mellett levő alvilági vasházban történik vagy a hőssel, vagy annak mitikus ellenfelével. Sőt a ballada fára akasztott előző áldozatainak értelmét is ezek a hősénekek adják meg, ahol a mitikus hőst ennek a fának a tetejére „temetik el”, s a szörnyek is oda szegeznek áldozataikat. Érthető tehát, hogy a magyarok a francia ballada tőbe ölt áldozatai helyébe a burkusfára akasztott lányokat tették. Tehát a Szent László-legenda képi ábrázolásainak legalábbis egyik, jellegzetes eleme a nép szóbeli hagyományaiban is fennmaradt.

Fennmaradt azonban egy mondában is, ha nem is fejbenkereséssel együtt, viszont a mitikus álommal kapcsolatban. A „göcseji eredetmonda” (Szentmihályi 1958: 18–19) szerint Attila nagy sereggel érkezik a „palóc herceghez” – aki a zalai nép őseinek vezére –, nagy lakomát csapnak, amely után annyira elalszik egy óriási tölgyfa tövében, hogy csak másnap reggel ébred fel, amikor seregét már körülfogta az ellenség. Attila a palóc herceggel nekimegy az ellenségnek, megfutamtja, végül egy óriás rác vitéz dárdát vet feléje, amit a fa felfog, s a rácot is levágják. Ezután Attila megáldja a fát.

E monda eredetiségéről sok vita folyt. Magunk nem tartjuk lehetségesnek, hogy a múlt század végén olyan eredmények szerint hamisítottak volna egy szöveget, amelyek csak száz évvel később, újabb összehasonlító anyag ismeretében születtek. A különleges, nagy fa tövében történő különlegesen mély alvás, ami után az ellenséggel kell a felébredő hősnek megküzdenie, nyilván egy olyan történet variánsának lerövidült váza, amilyenből a Kerekes Izsák-, Veres Jóska-énekek is származnak. Vagyis a magyarság egy részének „eredetmondája” formájában is fennmaradt a belső-ázsiai hősénekek egy jellegzetes jelenete és a vele kezdődő történet váza.

Az elcsalt menyecske (Molnár Anna) példája bizonyítja, hogy az egykori hősénekek

egyres jelenetei külön is megjelenhetnek a hagyományban, eredeti mesevázuktól függetlenül. Ilyen motívumok fennmaradására számos példát találunk meséinkben (lásd Vargyas 1961; 1977: 116–117). Egyik legáltalánosabb és legjellemzőbb szereplője a hőséneknek – csakúgy, mint meséinknek – a táltosló. Ez beszélni tud, gazdájának tanácsot ad, fel- és leviszi a föld feletti és föld alatti másvilágokba, természetesen repülve, s a legkülönösebb vonása, amely a keleti hősök paripáival összeköti, hogy néha hat lába (hat szárnya) van, vagyis mitikus lény. Még megszerzése is egyezik a kétféle hagyományban: rongyos geéből lesz, amit a mesehősnek is mindenképpen el kell fogadnia, s az változik át csodás paripává. Azok a másvilágok is, amelyekbe néha a táltosló elviszi a mesehóst, a keleti hősének „másminő naptól, másnemű holdtól megvilágított földjeinek” felelnek meg. Ugyanígy kapcsolja össze meséinket a hősénekkel az a jelenet, amikor a mesehős a megtalált testvért vagy a királykisasszonyt aranyalmává változtatja az elrabló sárkány egész kastélyával együtt, s úgy viszi haza, ahol visszaváltoztatja. Altaj–Szaján vidéki hősénekben arany fülbevalóvá változtatva történik mindez.

Állandóan visszatérő eleme meséinknek a hősök birkózása. Ez is a mitikus hősök egyedül lehetséges küzdelme, akiket nem fog a fegyver. Meséinkben a birkózó ellenfelek egymást térdig, nyakig verik a földbe, mielőtt végleg győznének. Ilyesmirel európai mesében nem hallunk. Pontosan ilyen fokozatosság van viszont a csuvas mesékben. Hősénekben ez a fokozatosság ritka, de az általános, hogy a birkózó hős ellenfelét végül úgy vágja a földbe, hogy mellig vagy bokáig süllyed bele (fejfelé). Maguk ezek az ellenfelek, az ún. „sárkányok” is csak a keleti hősének mitikus szörnyeivel egyeznek, s nem a nyugati mesék hullőféle sárkányaival: mindig többfejű emberek, lovon lovagolnak, buzogányt hajtanak a levegőbe, és birkóznak a mesehóssal (lásd már Solymossy 1931). Ugyanígy minden altaji hősénekben a szörny ellenfél, s a magyar *sárkány* név valaha ugyanúgy az ilyen szörnyet jelenthette, mint a török és mongol énekek *mangüze*, *sibeldeje*, *hattüaasszonya*.

Van még egy ritka motívuma meséinknek, a csodás mágneshegy (Akastyánhegy), amely magához vonzza a hóst, nem engedi el, s csak a csodás griff segítségével szabadul meg róla. Valószínű, hogy ez a hősének Vashegye, ahonnan a világvége fenyegeti az emberiséget, s ahova a hős is csak táltoslova segítségével tud feljutni, de még az is csak úgy, hogy a világfáról egy ágat leszakít, s azzal veri táltosát.

Hősénekemek fennmaradása mesében szinte törvényszerű jelenség. A mitikus hősének ugyanis alig választható el a mitikus mesétől, ezért a szovjet folklorisztikában a *bogatirszkaja pesnya* és *bogatirszkaja szkazka* (hősének–hősmese) párhuzamos fogalmak. Hiszen a sórok (altaji tatárok) egy-egy hősének rész elneklése után prózában mondják el annak tartalmát, mert a különleges artikuláció és nyelv miatt hallgatóik alig értik az éneket (Dürenkova 1940). Hasonlót ír Başgöz (1978: 322) az Alpamüs-eposzról: „Változatait... prózában, versben és mindkettő keverékében jegyezték fel a különböző török népeknél”; a Manaszról (1978: 319): „Bár itt-ott néhány sor magyarázó prózát is alkalmaznak, az egész eposz versben van”; s a Köroglu-epika is „prózában van, közben elszórtan versekkel”. (A magas hőfokú lírai részek vannak versben, s a hős első személyben beszél bennük.) Afrikából is ezt halljuk: „Az epikai témák részei, jellemek, epizódok és események ismeretese a mindennapi mesemondóknak is, akik ilyen töredékekről rövid meséket fogalmaznak”; sőt az afrikai mongoknál „az epika egyes részeit éneklék, másokat elbeszéltek” (Biebuyck 1978: 336). Érthető tehát, hogy „tündérmeséinkben” lépten-nyomon hősepiikai elemekre bukkanunk.

A mitikus hőseinek hőseinek emberfeletti származását azzal érzékelteti, hogy fejük mellett vagy fejüknél és lábuknál a nap, hold, néha még a hajnalcsillag is megjelenik. Ez a motívum két balladánkban és a regőségekben maradt fenn. A *Szállásskereső Jézus* balladában a szegény asszony házában lefekvő Jézusnak fejénél a nap, lábánál a hold jön fel. A *menybe vitt leányért* eljövő égi követ, a bárány a napot és holdat szarva között hozta, a fényes csillagot pedig a homlokán. A regősének csodafejű szarvasának homlokán van a fölkelő fényes nap, oldalán az árdeli szép hold, veséjén az égi csillagok.

Már nemcsak motívum, hanem valóságos szövegrészlet maradt fenn két balladaformulában. Az egyik a *Szégyenbe esett lány* minden változatában elhangzik a vőlegény ajkáról, aki meghalt kedvese fölött öngyilkos lesz: „Vérem a véreddel egy patakot mosson, Testem a testeddel (néha »csontom a csontoddal«) egy sirban nyugodjon, Lelkem a lelkeddel egy Istent imádjon.” Néha szinte szóról szóra hasonló formulával kötnek örök barátságot a belső-ázsiai epikus énekek hősei (Vargyas 1960c: 502–503): „Halálunkkor legyenek lelkeink együtt, vérünk ha folyik, hát folyjon egybe – mondván barátokká váltak.” „Ha meghalunk, csontjaink legyenek együtt, ha folyni fog vérünk, legyen együtt. Legyünk barátok mind a hárman.” „Gyere hozzám, ha nekem rosszul megy, s ha neked rosszul megy, én megyek hozzád. Csontjaink egy halmot alkossanak, kifolyt vérünk egy folyót alkosson.” „Ha mi meghalnánk, képezzenek csontjaink egy hegyet, ha vérünk folyik, képezzen egy folyót.” „A halhatatlan, elpusztíthatatlan Kartüga Pergennel, ha meghal, vérünk együtt legyen, ha élőként jár, lelkünk együtt legyen.” „Mint két fül, olyan barátok akarunk lenni, ha meghalunk, legyenek csontjaink együtt, vérünk, ha folyik, folyjon együtt.” „Mindig barátok akarunk lenni, mint egy tehén két szarva, holttetemeinket akarjuk látni, megsemmisített lelkeinknek utánamegyünk.” S hogy az ilyenféle formulák a vérszerződés szertartásos szövegei voltak, azt a következő sőr-tatár formula árulja el: „Aba Kulak és Eresz Tajcsi ... megvágva nagyujját, egymásnak kiszopta a vérét, s barátok lettek, mint egy pár szarv.”

A másik a harcot érzékelteti tömör formulában. Két balladánkban is – a *Császár tömlőcéből szabadult úrfiak* és a *Háznépe védelmében elesett hős* szövegében – egyezően hangzik el: „Egy elmenetibe gyalogösvényt vágott, Visszajövetibe szekérutat csapott, A nagy táborból csak élve egyet hagyott.” Egyik belső-ázsiai párhuzama: Odafelé menvén hatvan embert megölték, visszafelé jövet hetven embert megölték, „az egész véres hadsereget megölték, csak a három hős maradt”, másik változata: „Ez ellen a sereg ellen az apa fiával kettesben vonult ki. Előre mentek, hetven embert levágtak, utcát csináltak; visszamentek, hatvanat levágtak. Hat nap alatt az egész sereget levágták.” Valószínűleg a krími tatárokkal folyó harcokban ismerkedtek meg az oroszok is ezzel a formulával, ami náluk a bilinákban szerepel (különféle változatokban): „Egy oldalra megy, uccát csinál, más oldalra fordul, sikátort.” Minthogy az oroszoktól a magyarokig semmi nyoma, a belső-ázsiai kultúrákkal viszont genetikus-történeti kapcsolatunk lehetsége nagyon is fennáll, nálunk ez a formula is belső-ázsiai hőseink örökségének bizonyul (részletesen lásd Vargyas 1976: II. 334–335).

Még egy fogalmazásbeli sajátágról kell megemlékeznünk, amit népünk kétségtelenül honfoglalás előtti hőseinkből örökölt, s hosszú ideig alkalmazta is hőseinkében s más hagyományaiban. Ez pedig a történet hősök által való elmondása, mintha azok maguk első személyben adnák elő. Jakubovich Emil (1931) hívta föl a figyelmet a krónikák egyik helyére, amelyben a krónikás egyházi személy – félreértve a jelenséget, mégis pontosan rögzítve – ad hírt az ilyen hőseinkről: „... ezért ama hét kapitányok dalokat költöttek

őnmagukról, az evilági dicsőség okáért maguk közt énekelgették, hogy emlegessék nevüket, hogy ennek hallatára maradékuk hivatkozhatassék a szomszédok és barátok között” (*Képes Krónika* 1964: II. 89). Jakubovich a vogul hőselekedetből idéz példákat, valamint az ótörök orkhoni feliratokból. Hozzátehetjük, hogy vogul rokonaink az elejtett medve szájába adva éneklék meg elejtésének történetét. A magyarság sokáig őrizhette ezt a hagyományt, mert még olyan késői epikus énekben is, mint a 17. századi Kádár István éneke, a halott vitéz első személyben búcsúzik el vitéztársaitól és rokonaitól. A halotti búcsúztató pedig szinte máig megtartotta ezt a hagyományt – a halott nevében, első személyben búcsúztatja el hozzátartozóitól (példáit lásd Vargyas 1976: II. 591–592). Legismertebb példája Csokonai *A lélek halhatatlansága* c. költeménye, ahol a filozófiai elmélkedés után következik „Maga a búcsúztató”, ahol is a grófné első személyben búcsúzik el sorra rokonaitól és ismerőseitől. Nyilván a hagyomány követelte meg, hogy a költő ezt is belefoglalja. De „történetben” is fennmaradt hagyománya: az ún. *Síratóballadában* (Vargyas 1976: II. 92. típus), ahol egy-egy szerencsétlenséget vagy gyilkosságot úgy adnak elő, hogy a halott első személyben mondja el halála történetét. Mindez a hosszú utóélet elárulja, mennyire erősen gyökerezett ez a hagyomány egykor a magyarság epikai költészetében.

Hátravan még, hogy az összehasonlító folklór eredményeit összehangoljuk a történeti emlékekkel, s megkíséreljük megrajzolni a magyar hősepika fejlődésének körvonalait.

Legarchaikusabb témát a *Háznépe védelmében elesett hős* éneke őriz, egyúttal ez maradt fenn egyedül a hőselekésői, lerövidült formájában. Nálunk ez a téma még olyan elemi formájában élhetett, amely meg sem közelítette az Alpamüs–Manasz–Dzsoloi kán-eposz terjedelmét. Nyilván az alapotívum volt elmondva, mint a maiban is, a mainál hosszabb, de nem terjedelmes megfogalmazásban. Minthogy a mitikus álom még ennire átalakult formájában is világosan fennmaradt benne, valószínűleg ez lehetett a honfoglaló magyarság egyik legősibb s legelterjedtebb éneke, amit az is bizonyít, hogy ilyen sokáig továbbélt. A vogul párhuzamok alapján nincs kizárva, hogy még az ugor együttélés korából maradt fenn a magyar hagyományban. A zalai monda hasonló témát tartott fenn, s talán egy, a magyarsághoz csatlakozó néprész saját variánsa volt.

Még ennél is régibb fejlődési fokot képvisel az *Égitest-szabadító* mesénk, de ez már nem a magyarság finnugor kori életében kialakult kultúrhéroszmondák maradványa, hanem az Altaj vidéki kultúrában hőselekké átalakult ősmítosz átvétele.

Mindaz a hősepiikai vagy hősmesei elem, amit meséinkből ki lehetett elemezni, az Altaj-vidék legarchaikusabb mitikus hőselekeiben található, s ilyenfajta énekek meglétére enged következtetni a honfoglaló magyarság körében. (Hatlábú táltoslóval kapcsolatos hiedelmek, a föld alatti és föld feletti „másvilágok”, a mitikus birkózás – amit a Szent László-legenda képi ábrázolásai is fenntartottak –, az elrabolt és visszaszerzett lány-feleség, a jószág aranyalmává változtatása és talán a mágneshegy. S hasonló a nap-hold-csillagok a hősök feje körül, balladában és regősélekedben.) Ez a fajta hőselektípus nagyon gazdagon lehetett képviselve az egykori hagyományban, ha ilyen sok eleme maradt fenn a népköltészetben. S ugyanebbe a stíluskörbe tartozik az a motívum, amit *Az elcsalt menyecske* fa alatti jelenet és a Szent László-legenda megfelelő képi ábrázolása őriz.

Későbbi fejlődési fokot képviselhetnek azok a történetek, amelyeknek mesevázát vagy annak részleteit balladákban lehetett felismerni: *Az elégetett házasságtörőben* és *A szívtelen anya*, valamint a *Vizi Péter és Pál* c. mesében fenntartott történet. Ezek is tele vannak az Altaj-vidéken mesészerű elemekkel, s rokonságot tartanak a mitikus hősele-

kekkel, de már bizonyos vonatkozásban „emberibb” problémákat is tartalmaznak. Ezért is lehetett beledolgozni a ballada emberi problematikáiba.

Közvetlen a honfoglalás előtt ismerhette meg a magyarság a hőseposzok alvilágjárásoknak azt a fajtáját, amit a *Möndölöcskék* mesetípusa tartott fenn. Ezekben már szinte a nagy világvallások túlvilág-elképzelései, túlvilági bűnhódások jelennek meg, másrészt az a meghökkentően részletes egyezés, amit a keleti énekekkel mutatnak, maga is arra vall, hogy az átvétel késői időben történhetett. Ugyanezt kell feltennünk a szövegegyezésekről: a „Vérem a véreddel egy patakot folyon” és különösen az „Egy eleméntében gyalog-ösvényt vágott” formuláról. Az utóbbi ugyanis már a seregek megjelenését jelzi az epikában, míg a legrégebbi énekek csak a hősről és szörny ellenfeléről tudnak. Bár itt is egymaga jelenik meg a hős a sereggel szemben, ennyiben még őrizi az ősi felfogást; sőt a sereg és a harc is még eléggé elvont, nem reális.

Ehhez képest további fejlődési fok az olyan ének, amit a krónikák Botond Bizánc előtti párviadaláról adnak elő (*Képes Krónika* 1964: II. 96). Ez ugyanis konkrét történeti eseménybe ágyazza a mesészerű elemeket. A magyarok valóban kalandoztak Bizáncig, s egy ilyen kalandozás fikatív történetébe ágyazták egy hős csatát eldöntő küzdelmét. Csakhogy az ellenfél „akkora volt, mint egy óriás”. Ez is az eposz továbbfejlődésének egy állomása: a többfejű szörny helyébe lép az óriás a közép-ázsiai nagy eposzokban is. Mindkettő a hős tettének jelentőségét akarja eltúlozni.

S még árulkodóbb maga a *birkózás*. Botond (egy rövid órai küzdelem után, „parva hora simul”) felemeli ellenfelét és lezúditja a földre, hogy az rögtön kiadja lelkét. Pontosan úgy, ahogy a belső-ázsiai mitikus hősök győzik le birkózásban ellenfeleiket. Vagyis már a magyarság „legfelső kultúrájában” megtörtént a továbblépés: a mítosz helyébe a pseudo-történeti epika lépett, de ebben a történeti eseményekhez kötött epikában még a régi motívumok élnek tovább némileg átváltozott formában. A 10. századi eseményhez kötött új ének még a 11. század végén általánosan ismert volt, amikor az ősgestába belefoglalták.

És természetesen a honfoglaló vezérekről szóló első személyes énekek is éltek még ekkor, amit ugyanez a gestaíró jegyzett föl. (Ezek szintén pseudo-történeti, mesés történetek lehettek.)

Ugyanakkor már talán tovább is haladt a hősenek fejlődése, ha elfogadjuk a Salamon, Géza, Szent László körüli események krónikás előadásáról azt a véleményt, hogy az egy költőileg megfogalmazott szöveg kivonata (*A magyar irodalom története*. Budapest, 1964. I. 30–32). Akkor viszont már eljutottunk a valóságos történeti események költői megénekléséig, bármennyire jelentkezik még ebben is mesés elemek, mint pl. a váci templomalapítással kapcsolatban a csodaszarvas-monda egy keresztény változata. Érdekes viszont, hogy a Lászlóhoz kapcsolódó ősi pogány, mitikus történetet is elmondja a krónika a kerlési csatával kapcsolatban. Talán ez még a továbbélő „rég” a kialakult „új” mellett? (Ezt a továbbélést mindig szem előtt kell tartanunk a későbbiekben is, hiszen a kimutatott ősi elemek a 20. századig továbbéltek a néphagyományban.)

A 12. század végén és a 13. század elején megjelentek a magyar műveltség legfelső szintjén a késő francia chanson de geste-ek és az új divatot jelentő romance-ok; az előbbiből a Toldi-monda, amit később, a 14. században alkalmazhattak a történeti Toldi Miklós alakjára; az utóbbiakból a Trója-regény és a Nagy Sándor-regény. Vagyis a műveltség felső szintjén a korabeli nyugat-európai epika terjedt el, mint azt a főúri és abból földrajzi névvé vált hősnevekből (pl. Priamos–Perjámos) és a délszláv Trója- és

Sándor-regény félreértéseiből kikövetkeztették (Hadrovics 1954; 1960). Emellett még ugyanott kellett élnie bizonyos ősi epikának is, amint azt a Szent László-legenda képi ábrázolásai igazolják a 14–15. századból, valamint Tar Lőrinc, Zsigmond király kedvelt főembere és Krizsánfi György, Nagy Lajos vitéze „pokoljárásai” bizonyítják, akiknek az írországi Szent Patrick-barlangban történt „látomásaiba”, amit egykorú feljegyzésekből ismerünk, még felismerhetően belekerültek a mitikus hősné alvilágjárásainak képzetei.

A 15. század végén, Mátyás udvarában még énekelnek „paraszi” énekesek hősnéket. Ezt Galeotto árulja el önkéntelenül, amikor arról ír, hogy Mátyás az asztalnál szokott hallgatni énekmondókat, s ezzel kapcsolatban elmélkedik arról, hogy a magyarok közt nincs akkora különbség a nyelvjárásban, mint az olaszoknál: parasztok és urak, polgárok megértik egymást. (Ezt már Arany János is észrevette a *Naiv eposzukban*.) Vagyis hallott nem főúri körök költőitől elhangzó énekeket is. Milyenek lehettek ezek? Olyanok talán, mint a *Császár tömlőcéből szabadult úrfiak* történetének irodalmi előzménye, a *Szilágyi és Hajmási*? Hiszen ezekbe már beleillesztették a Mátyás kori hősné neveit, vagyis a nemzetközi témát „aktualizálták”! Ugyanakkor azonban már megjelenik a korszakban a „tudósító ének” is (a németek *Zeitungsliedje*), a pontos történeti tájékoztatás. Világos példája a *Sabác viadala*, ami a szerző kéziratában maradt ránk. Vagyis a műepika továbblépett azon fokozat felé, amit a 16. században Tinódi képvisel, s ami a korabeli epika divatjával tökéletesen egy vonalban van. Felül tehát a magyar epika végigfutotta azt a fejlődést, amit nyugati népeknél művekben tanulmányozhatunk.

De e felszín alatt hosszan továbbélt a régi epikai hagyomány is. A 17. századi epikus énekekben még felbukkan az első személyes előadás legalább a halott vitéz bajtársaitól való búcsúzkodásában. A temetési búcsúztatóban még magasabb körökben is kötelező az első személyes forma, a mélyben pedig a 20. századig él a *Siratóballada*. S bár a 14–15. században a ballada a néphagyományból is kiszorítja az epikus éneket, de be is olvaszt belőle annyit, amennyi az új műfajnak megfelel, s így „megszüntetve megőrizte” néhány témáját és motívumát. S mélyebb hagyományrétegben, a mesében – vagy már eredetileg is mesei formában élve századok óta – még gazdagabb elemeit őrizte meg a honfoglaláskor magunkkal hozott hősköltészetnek.

Ilyen szívós hagyománya volt, még sincs írásbeli följegyzése abból a korból, amikor még eredeti formájában élhetett? Elvesztek-e középkori feljegyzései, vagy soha nem is voltak? Mindkét lehetőség fennáll. Elveszthettek, ahogy a Trója-regény, Sándor-regény bizonyára írásban is megőrzött változatai is elvesztek középkori forrásaink rendkívüli arányú pusztulása folyamán. De az is elképzelhető, hogy mivel az előzőekben leírt fejlődés oly korán beállt a magaskultúrában, a korábbi hagyományok mindig csak szájhagyományban éltek tovább (de úgy nagyon széles körben), és nem számolhatunk egykori hősnéink írásbeli följegyzésével. Egy bizonyos: a korán kialakuló műepika és az európai fejlődés hatása bizonyára nem tette lehetővé, hogy a régi epikus énekek még a hagyományos énekmondói gyakorlatban olyan nagyméretű alkotásokká alakuljanak, mint a közép-ázsiai népeknél, ahol azok egyenesen s töretlenül haladtak a nagy műeposz felé. Annál többet őrzött meg a néphagyomány a korábbi fejlődési fokról, a mitikus hősnékből. Ezt az örökséget is meg kell becsülnünk, mert tanúskodik arról, hogy az Európába érkező magyarság áttérése a keresztény kultúrára korántsem volt olyan gyökeres szakítás előző hagyományaival, mint eddig hittük; a magyarságban akkor is, mint története későbbi századaiban is, egyenlő erővel működött az új lehetőségek felé való nyitottság és a ragaszkodás addigi hagyományaihoz.

MAGYAR NÉPRAJZ

V.

nyolc kötetben

TALAJI KÖNYV AZ ÉLE

BOGYI TAMÁS

BOGYI TAMÁS

BOGYI TAMÁS

BOGYI TAMÁS

BOGYI TAMÁS

BOGYI TAMÁS

BOGYI TAMÁS

BOGYI TAMÁS

BOGYI TAMÁS

BOGYI TAMÁS

FOLKLÓR I.

AKADEMIAI KIADÓ - BUDAPEST 1988

MAGYAR NÉPRAJZ

nyolc kötetben

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁBAN

Szerkesztőbizottság

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

a szerkesztőbizottság vezetője

BALASSA IVÁN	HOFER TAMÁS
†BODROGI TIBOR	OROSZ ISTVÁN
DOMONKOS OTTÓ	†TAKÁCS LAJOS
†DÖMÖTÖR TEKLA	†TÁLASI ISTVÁN
GUNDA BÉLA	VARGYAS LAJOS

FOLKLÓR 1.

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1988

MAGYAR NÉPKÖLTÉSZET

Főszerkesztő

VARGYAS LAJOS

Szerkesztő

ISTVÁNOVITS MÁRTON

A szerkesztő munkatársa

SZEMERKÉNYI ÁGNES

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1988

A kötet szerzői

† BANÓ ISTVÁN, BIHARI ANNA, † DÖMÖTÖR TEKLA, ERDÉLYI ZSUZSANNA,
ERDÉSZ SÁNDOR, † KÁROLY S. LÁSZLÓ, KRÍZA ILDIKÓ, KÜLLÖS IMOLA,
† LENGYEL DÉNES, MÁNDOKI LÁSZLÓ, NAGY DEZSŐ, NAGY ILONA, PÖCS ÉVA,
SÁNDOR ISTVÁN, SZEMERKÉNYI ÁGNES, † TAKÁCS LAJOS, TÁTRAI ZSUZSANNA,
VARGYAS LAJOS

Lektor

ANDRÁSFALVY BERTALAN

A mellékleteket, a képanyagot szerkesztette
és a mutatókat készítette

SZEMERKÉNYI ÁGNES

ISBN 963 05 4922 0 (összkiadás)

ISBN 963 05 4923 9 (V. kötet)

© Akadémiai Kiadó - Budapest 1988

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó – <i>Vargyas Lajos</i>	5
Népmese – <i>Banó István</i>	7
Kutatástörténet	7
A népmese mint népköltészeti műfaj	19
Hely, idő, emberek, társadalom a mesében	36
A népmese alműfajai	44
A magyar népmesekincs történeti rétegződése és nemzetközi kapcsolatai	64
A mese és hiedelemvilág kapcsolata – <i>Erdész Sándor</i>	79
Felső és alsó világok	81
Mitikus lények	84
Sárkány (84) Ördög (87) Boszorkány (91)	
Halál	92
Halott	92
Profán istenek	93
Allegorikus alakok	95
Ibykos darvai (97) Micbánné mondája (97) Táltosló (98)	
Állattá változás	100
Eredetmagyarázó monda – <i>Nagy Ilona</i>	102
Kutatástörténet	103
Katalógusok	106
Mitosz és eredetmagyarázó monda	107
Legenda és eredetmagyarázó monda	110
Mese és eredetmagyarázó monda	112
Történeti kialakulás	115
Az eredetmagyarázó monda élete	116
Magyar eredetmagyarázó mondák	117
A kozmikus és meteorológiai jelenségek eredete (117) Az ember és életkörülmé-	
nyeinek kialakulása (121) Az állatok eredete (127) A növények keletkezése (129)	

A hiedelemmondák rendszerezésének elvei. A mondai típus fogalma – <i>Bihari Anna</i>	133
Hiedelemmonda – <i>Nagy Ilona</i>	138
Fogalma, meghatározása	138
Hiedelemmonda és mese	139
Hiedelemmonda és hiedelem	141
A hiedelemmonda formai, szerkezeti vizsgálata	143
A hiedelemmonda hagyományozása	144
A hiedelemmondák kutatása, gyűjtése Magyarországon	145
Történeti monda – <i>Lengyel Dénes</i>	148
Anekdota – <i>Sándor István</i>	167
Műforma és előadás	167
Rokon műformák, műfajcsere	172
Anekdota kutatásunk	175
Vándoranekdota	178
Történeti rétegek	181
Ókori örökség (181) Exemplumhagyományok (184) Trufák (190) Parabiblikus és keleti elemek (195) Humanista facetiák (198) Anekdota és felvilágosodás (202)	
Az élő hagyomány	205
Helyi anekdoták	208
Közmondás és szólás (Proverbium) – <i>Szemerényi Ágnes</i>	213
Elnevezés és meghatározás	213
Jelentés és szerkezet	216
A proverbiumok használata	219
Elsődleges használat (220) Másodlagos használat (223)	
Helye a műfajok között	225
Fajtái	227
Története	232
Szóbeli rejtvények – <i>Mándoki László</i>	238
Elnevezések	238
Történeti adatok	238
Találósaink mennyisége, fontosabb gyűjteményei	240
A találósok stilisztikájához	242
A szóbeli rejtvények élete	244
Szóbeli rejtvényeink összehasonlító vizsgálata	245
Szóbeli rejtvényeink ma	250
Igaz történet, élettörténet, önéletrajz – <i>Küllős Imola</i>	251
A hagyományos népköltészet átalakulása	251

Az élményelbeszélések és igaz történetek műfaji jellemzői	253
Az élménytörténetek és igaz történetek típusai	256
Az igaz történetek és a folklór	258
Élettörténet – önéletrajz	259
A népballada-kutatás története – <i>Kríza Ildikó</i>	267
Népballada – <i>Vargyas Lajos</i>	278
Témák	280
Fölépítés	294
Emelkedettség – stilizálás	302
A fogalmazás stílusa	307
Eredet – időrend	309
Hősepiakból örökölt elemek (310) Francia eredetű balladák (315) A francia átvételek tanulsága (338) Egymástól független egyezések (339) Más eredetű szövegek (339)	
Mikor, miért született a ballada?	340
Paraszti alkotás	345
Variálás, közös szövegtömbök	355
Új balladák	361
Területi különbségek	369
Legendaballada – <i>Kríza Ildikó</i>	372
Paraszti történelmi költészet – <i>Takács Lajos</i>	381
Műfaji sajátosság	381
A műfaj általános fejlődéstörténete	382
Históriások	384
A históriás és tevékenysége (384) A históriák megírása (385) A históriák előadása (387)	
Históriák	389
Históriai témák (389) A históriák kompozíciója (390) Énekkezdő sorok (391) Záróvers (392)	
A história továbbélése	393
Szóbeliség (393) A műfaj további alakulása, a hírvers (395)	
A hősenek maradványai népköltészetünkben – <i>Vargyas Lajos</i>	398
A magyar népdalkutatás története – <i>Küllös Imola</i>	414
Mit nevezünk népdalnak?	414
Áttekintés a népdalok gyűjtéséről és vizsgálatáról	419
A „felhívások kora”, 1782–1848 (419) A gyűjtés évtizedei, 1863-tól a századfordulóig (421) A zenefolklorisztika kibontakozása, 1905–1945 (423) A szöveg-folklorisztika munkálatai 1945-től napjainkig (425)	

Lírai népköltészet – <i>Vargyas Lajos</i>	427
Variálás és fölépítés	428
Tartalmi csoportok	443
Népi műfajok	465
Formai csoportok	466
A forma külső keretei	473
Sorismétlés (473) Rim (475) Refrén (476)	
Belső forma	477
Szimbolika (477) Természeti kezdőkép (497) Áttételes fogalmazás (504) Gesztus-költészet (507) Irreális képek (510) Szürreális képek (511) Emberközpontúság (512) Párbeszédes előadás (513) „Ál-epika” (514) Szókimondó szövegek (516) Emelkedett stílus (517)	
Népi líra – irodalom előtt	518
Időrend	523
Honfoglalás előtti örökség (523) Középkori szövegek (526) 16. századi szövegek (534) 17. századi szövegek (536) 18. századi szövegek (545) 19. századi szövegek (555) A népdal új stílusa (562)	
A népszokások költészetének definíciója – <i>Dömötör Tekla</i>	566
A kutatás története	566
Rítusénekek	569
A napfordulók rítusénekei (571) A naptári év más szokásaihoz és az emberi élet fő fordulóihoz fűződő rítusénekek (575)	
Dallam nélküli mondókák, rigmusok, köszöntők	576
Prózai szövegek	577
Népi színjátékok	577
Bohózat (582)	
A gyermekkor költészete – <i>Tátrai Zsuzsanna</i>	584
A műfaj meghatározása, kutatástörténete	584
Mondókák	586
Szórakoztató, oktató, nevelő, szoktató mondókák (587) A természeti és társadalmi környezettel való kapcsolatot tükröző mondókák (589) Mondókák a gyermekjátékokban (595) Mondókák a jeles napi köszöntő szokásokban (599)	
Dramatikus jellegű játékszövegek	599
Lírai játékdalok	603
A gyermekkor költészetének főbb jellegzetességei	608
Siratóének – <i>Károly S. László</i>	611
Módszertani bevezetés	611
A siratás hiedelemfunkciója, szerepe a halotti-temetési szokásrendben	613
Funkcióváltás, funkcióvesztés, paródiák	615
A siratás helyi (népi) terminológiája	615

A siratószövegek főbb alkotóelemei, motívumkincse	616
A siratóénekek alkotás- és előadásmódja, főbb típusai, rétegei egy siratón belül	628
Összegzés és kitekintés	631
Ráolvasás – Pócs Éva	633
A ráolvasás műfaja	633
A ráolvasások kutatása	636
A ráolvasás használata	638
A ráolvasás működése	641
A magyar ráolvasások rendszerezésének elvei	642
A magyar ráolvasások szövegcsoportjai	645
Archaikus népi imádságok – Erdélyi Zsuzsanna	692
A műfaj kutatásának története	693
A műfaj előkerülése, befogadása	699
A műfaj jellemzői	704
Eredet, történeti rétegek	720
Munkásfolklor – Nagy Dezső	749
A munkáshagyomány-kutatás története	749
A hazai agrárszocialista mozgalmak költészete	750
Az agrárszocialista népköltészet tematikus csoportjai (751)	
Az ipari munkásság szellemi hagyományai	759
Összefoglalás	771
Bibliográfia	773
Rövidítések jegyzéke	845
Személynévmutató	847
Helységnevmutató	861
Képek jegyzéke	867